

A felszólító módról pragmatikai aspektusból I.

1. A dolgozat céljairól és a választott megközelítési módról. Munkámban arra vállalkozom, hogy meghatározzam a *-j* módjeles igealakokkal végrehajtható beszédaktusok (más szóval illokúciós aktusok) lehető legteljesebb körét, feltárjam a funkcióikkal összefüggő nyelvhasználati és formai jellemzőket. Reményeim szerint vizsgálódásaim hozadékaként adalékokkal tudok szolgálni az imperatívusz szintaxisával kapcsolatos gyakori felvetéshez, nevezetesen a kötőmód mibenlétének, érvényességi körének a kérdéséhez a magyar nyelvben. Miképpen a címben jelzem, az alkalmazott eszközöket a pragmatikától kölcsönzöm részint azért, mert a felszólító mód fő funkciója, felszólító, parancsoló szerepe szinte kiált a használatot és a használatot középpontba állító értelmezésért, részint a megmérettetés végett: annak kívántam ugyanis utánajárni, hogy a pragmatika nyújtotta eszközök mennyiben tudnak hozzájárulni az eddigi leírásokhoz. Céljaim megvalósítása közben több elméleti problémával szembesültem: tisztáznom kellett néhány, a beszédaktus-elmélet körébe tartozó kérdést; a nyelvi adataim sajátosságait jobban tükröző felosztás érdekében módosítanom kellett az ismert illokúciósaktusosztályozások elvein; ki kellett alakítanom a megfelelő szempontokat a kötőmóddal összefüggésbe hozható aktusok meghatározására (1.1.–1.2. alrészek). A *-j* módjelhez köthető cselekedetek tüzetes elemzését (2–9. részek) már e megfontolásokra támaszkodva végeztem el. Az utolsó részben – rövid történeti áttekintést adva – összegzem a kötőmód szakirodalmának főbb megállapításait, majd összevetem őket a saját kutatásaim következtetéseivel.

1.1. A beszédaktusok pragmatikai osztályozásának általános és a dolgozat tárgyához köthető problémái. Vállalt gyakorlati feladatom teljesítésében a legelső és legkritikusabb lépés a megfelelő taxonómia megelérése volt, a gazdag szakirodalom ugyanis vitákról, kételyekről, újabb és újabb nekirugaszkodási kísérletekről vall (Austin 1990; Vendler 1972; Fraser 1974; Searle 1975; Katz 1977; McCawley 1977; Bach–Harnish 1979; Ballmer–Brennenstuhl 1981; Wierzbicka 1987; Sadock 1994; Allan 1998). Az említett munkák között találunk szubjektív szemantikai szempontokat érvényesítőket (Austin, Ballmer–Brennenstuhl, Wierzbicka), az illokúciós erőt hordó performatívumok grammatikai sajátosságait megragadókat (Vendler 1972, Fraser 1974, McCawley 1977), pragmatikai paraméterekkel operálót (Searle 1975), a grammatikai és kognitív aspektust ötvözőt (Sadock 1994) stb. Közülük a legelterjedtebbnek Searle öt típust számláló klasszifikációja mondható, így ennek követése tűnt ésszerű megoldásnak. Mint ismeretes, Searle az illokúciós aktusok fő sajátosságainak objektív meghatározásához egy 12 tényezőből álló kritériumegyüttest állított össze (Searle 1975), amelyből végül csak négyet használt fel taxonómiájában. Közülük szempontomból az illokúciós lényeg (point of illocution) fogalma, illetve a kimondott szavak és a vonatkoztatott világ közötti megfelelés iránya a fontos. Az előbbi a rokon illokúciós erőket (beszélői szándékokat) megtestesítő aktusok közös értelmeként definiálható: a kérést, a könyörgést, a felszólítást, a parancsot stb. például egyesíti illokúciós lényegük, az, hogy – eltérő módon, intenzitással – a beszélői elvárás teljesítését célozzák. A Searle által elkülönített öt illokúciós lényeg az alábbi beszédaktus-csoportokat fogja egybe: állítók (assertives), utasítók (directives), elkötelezők (commissives), kifejezők (expressives) és kinyilatkoztatók (declarations). Maradéktalan átvételül ellen részint a hiányzó példák (Searle alig illusztrálta csoportjait), részint az eddigi munkák ellentmondásos besorolásai, de legfőképpen az általam összegyűjtött anyag elemzése közben felvetődött problémák szóltak. Nézzük tehát ezeket.

a) Elfogadva a szakirodalomban Austin óta osztott azon nézetet, hogy illokúciós aktusokat legközvetlenebbül performatívumokkal hajthatunk végre, a *-j* módjeles igékhez köthető cselekedetek meghatározásához én is a performatívumokat hívtam segítségül. Mint tudjuk, a performatívumok olyan igék, amelyeknek egyes szám 1. személyű használata egyben a szóban forgó cselekvés elvégzését is jelenti: *Megígérem; Vállalom; Protestálok; Felszólítom arra, hogy fizesse be elmaradását.* (Előfordulhat, hogy nem igék töltik be ezt a funkciót: lásd *Bűnös; Ki van rágva.*) Noha a performatívumok irodalma elég gazdagnak mondható, de – kiváltképpen a beszédaktusigékhez való viszonyukat tekintve – korántsem teljes, még kevésbé egységes. A beszédaktusigék családját a beszédcselekedeteket leíró lexikai egységek alkotják (Verschueren 1980; Lenz 1997), amelyeknek szerepe a nyelv ábrázoló, interpretáló funkciójával hozható kapcsolatba, vagyis olyan megnyilatkozások hozhatók létre velük, amelyekben az interpretálás maga a cselekvés. Lenz említett dolgozatában egyenesen a metakommunikáció eszközeiként definiálja őket. Elemzéseim során a legzavaróbb hiányosságnak az bizonyult, hogy – az elméleti értelmezéseknek betudhatóan is, lásd Searle 1979, 1989; Sweetser 2001 – egybemosódnak a beszédaktusigék és a performatívumok közötti határok, de nincs megnyugtatóan tisztázva a performativitás fogalma sem. Searle-nél a performatívumok tulajdonképpen a nyelvi reprezentáció azon fajtáját képviselik, amelyben a tényállásról való reprezentáció létrehozza magát a tényállást, de egy tőről fakadásukra utal Sweetser barlangrajzpéldázata is. (Eszerint az ősemberek vadászatot megöröklítő barlangraja [a reprezentáció] lehet egy sikeres vadászat ábrázolása, de a jövődó sikeres vadászatot célzó tett is.) Az iméntiek tükrében érthető, hogy az egyes illokúciósaktus-típusok mellett egyes szám 3. személyű igékkel találkozunk, angol példával élve a direktívumok címszó alatt az *appeal* 'könyörög', *call upon* 'felszólít', *invite* 'felhív', *request* 'kér', *urge* 'sürgel' stb. formák sorjázanak. Mondhatnánk persze, hogy az ismert, performatív mondatot eredményező transzformációval („*I hereby + verb*”) könnyűszerrel megalkotható velük a kívánt ráható performatív megnyilatkozás: *Könyörgök, csinálj valamit; Felszólítom, hogy ne tegye.* De vajon mindegyik 3. személyben megadott forma esetében cselekedetet eredményez ez a struktúra? Korántsem. Erre figyelmeztet a performatívumokkal foglalkozó munkák egy másik vonulata (Austin mellett Verschueren i. m.; Bach–Harnish i. m.; Lenz i. m.), amelyeknek szerzői amellet érvelnek, hogy nem minden beszédak-

tusigével lehet az általa kifejezett cselekvést megtenni: a *sürget* alakot példának okáért hiába építjük 1. személyben megnyilatkozásunkba, a kényszerítés nem az ige, hanem a propozicionális tartalomba (a mellékmondatba) foglaltaknak köszönhetően jön létre: *Sürgetlek, fejezd már be*. Ugyancsak nem beszélhetünk utasításokról, ha a performatívumok más személyekben vagy időben használatosak: *Könyörögtem, hogy csináljon valamit; Felszólítják, hogy ne tegye*. Az utóbbi példák a nyelv referáló funkciójához köthetők, illokúciós lényegüket tekintve tehát (Searle rendszerében) állításoknak, asszertívumoknak nevezhetők. A szóban forgó distinkció, nevezetesen egy bizonyos cselekedet megtevéle, illetve az arról való állítás, beszélés (speaking of speech acts) különbsége a *-j* módjeles megnyilatkozások minősítésének fundamentumát képezi a dolgozatomban, már csak azért is, mert funkcionális kettősük az asszertívumok kivételével minden illokúciós osztály sajátja: *Megígérem, hogy elmegyek* = performatívummal véghez vitt elkötelező cselekedet; *Megígérte, hogy eljön* = elkötelezettségről szóló állítás. A két aktusfajta egy fejezeten belül tárgyalom, és ez nem az egymásba válthatóságuk imént kárhözhatott elismerését jelenti, hanem a használatuk és a végrajtásukat szolgáló eszközök sajátosságainak kiemelését célozza. Empirikus vizsgálataimban éppen ezért nagy hangsúlyt fektettem a beszédaktusigék és a performatívumi szerepben megjelenők elválasztására. Hipotézisem a viszonyukat tekintve az volt, hogy minden performatív ige alkalmas az illokúciós erejét megtestesítő aktusokról való tudósításra, de nem minden beszédaktusigével hajtható végre a jelentésébe foglalt cselekedet. Ezt a feltételezésemet az elemzéseim eredményei igazolták.

b) Az egyes igékkel megtestesíthető/kifejezhető beszélői szándék meghatározását megnehezítette, hogy a nyelv nem törekszik mindig egyértelműsége, léteznek akár több rokon aktust is megjelenítő formák. A *Kívánok minden szépet és jót* hangsor kimondásával a beszélő érzelmi állapotát jeleníti meg, tehát a searle-i rendszerben a kifejezők (expresszívumok) között lenne a helye. Ugyanennek az ígének az illokúciós ereje a *Csak azt kívánom, hogy mindenki pontosan érkezzék* megnyilatkozásban viszont azonosítható úgy is, hogy a beszélő rá akarja szorítani partnereit a pontos érkezésre, vagyis parancsol (lásd a 3.1. alrész). Az osztályozásomat közvetlenül nem érintette, de tényként kellett konstatálnom azt is, hogy nemegyszer választunk tipikusan más illokúciós erőt (főként állítást) megtestesítő igét, kifejezést a *-j* módjelhez leginkább köthető direktívumi funkcióban: *Mondom* ('követelem', 'kérem'), *hogy oldd meg a problémádat*; *Úgy gondolom* ('tanácsolom'), *tedd meg*; *Az a véleményem* ('tanácsolom', 'javaslom'), *hogy ne menj hozzá feleségül*; *Én arra szavazok* ('tanácsolom', 'javaslom'), *várd meg, mi történik*; *Most szólok* ('figyelmeztetek'), *hogy ne tedd meg*. Sőt az is előfordul, hogy a beszélő csak következtet valamilyen kényszerre, összegzi a situáció alapján a benyomásait: *A főbérő úgy döntött, hogy hagyják el a lakást*.

Az előbbieket szem előtt tartva támaszkodtam Searle klasszifikációjára (már csak elterjedtsége miatt is), ám nem ragaszkodtam az egyes illokúciósaktus-típusok szigorú elkülönítéséhez. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy némelyik ígének akár több illokúciós erőt is tulajdonítok (a táblázatokban ezért több helyen is megjelenhetnek), illetve átmeneti csoportosulásokat is kialakítottam. Ebben a lépésben erősített Clark véleménye is, aki már a kilencvenes évek közepén arra figyelmeztetett, hogy a beszédaktusok kizárólagosan egy osztályba rendelése ellentmond a nyelv sokfunkciúságáról vallott nézeteknek (Clark 1996), de a Driven és Verspoor szerzőpáros is (2004), akik abból az alapvetésből kiindulva szervezték újra Searle taxonómiáját, hogy annak egyes tagjai pragmatikai jellemzőiket tekintve közelebb állnak egymáshoz, mint mások. A tárgyam szempontjából két típusukat kell kiemelnem: a kötelezők (obligatives) magukba foglalják Searle utasító (2. fejezet) és elkötelező illokúciós aktusait (5. rész). Az alkotó (constitutive) aktusokat náluk a társadalmi valóság (social reality) létrehozásához hozzájáruló tettek alkotják, amelyek Searle-nél a kinyilatkoztatókkal, valamint a kifejezőkkel (4. rész) egyenlők.

c) A *-j* módjeles kérdésekkel megtehető cselekedetek (*Megengedi, hogy elmenjek?*; *Mit csináljunk?* stb.) szembesítettek a kérdő mondatok pragmatikai szempontú megítélésének problémájával, amelynek összetettségét a körülötte kialakult élénk diskurzus is bizonyítja (Recanati 1987; Harnish 1994; Lyons 1995; Groenendijk–Stokhof 1997; Lampert–Dale–Paris 2006). A munkák egy

része az a) és a b) mondatokat – a) *Mikor megy vonat Sopronba?; Péter énekel?;* b) *Tudna segíteni?; Megmondaná, hány óra?* – a direktívumokhoz rendeli, mivel az a)-hoz hasonlók illokúciós erejét az „Ezennel kérlek, hogy válaszolj” vagy a „Mondd meg / nyilatkozz arról, hogy tudom-e X-t” felszólításokkal, a b)-ét pedig a „Tedd meg x-t” kényszerítéssel azonosítják. Harnish ezzel szemben a két kérdésfajta funkcióinak illetően összemossa ellen szól, és arra figyelmeztet, hogy míg az a) kérdéseknek megválaszolási, addig a b) kéréseknek teljesítési feltételeknek kell eleget tenniük (Harnish 1994: 415). A viták tartalmi ismertetése szétfeszítené dolgozatom kereteit, ezért csak azt jegyzem meg, hogy a lehetséges pragmatikai funkciók köre (gyenge állítás, direktívum, sem teljesítés, sem információt nem igénylő retorikai kérdések) tovább szélesíthető, kérdéssel ugyanis visszautasíthatunk (*Miért pont én? I. Szili 2004: 123; 161*), megjelenhet mint bókra adott válasz (*Ezt komolyan gondolod?*), de mint a későbbiekben tapasztaljuk, kifejező aktusok (expresszívumok) is véghez vihetők velük (3.2. alrész).

1.2. Szempontok a felszólító és kötőmód elkülönítésére. Azt a célt szem előtt tartva, hogy munkámmal a kötőmód pontosabb megítéléséhez is hozzájáruljak, három elemzési kritériumot alkalmaztam a különböző cselekedetek formai jegyeinek a leírására. Az első kettő a szakirodalom által levont következtetésekre épül: miután megfogalmaztam az imperatívuszi, valamint a direktívumi viselkedési vonásokat, azt ellenőriztem – az eddigieknél nagyobb mennyiségű adaton –, hogy az igekötőt és az ígét együtt tartó vagy elválasztó szerkezetet követelnek-e, illetve kötőszó kapcsolja-e össze a két megnyilatkozásegységet. A harmadik kritériumot a pragmatikai megközelítés diktálta: az adott aktus kontextuális viselkedési jellegzetességeinek megragadása érdekében minden esetben megállapítom, hány személyt vagy formát foglal le a teljes igei paradigmából. Az eredményeket részletesen taglalom, de az összegző fejezetben táblázatokba is foglalom őket.

2. A direktívumok (utasítók) és a felszólító mód. Searle osztályozásában (Searle 1975) azok a beszéd-cselekedetek, amelyek illokúciós lényegüknél fogva ráveszik a hallgatót arra, hogy az igei szerkezetbe beágyazott propozicionális tartalomnak megfelelően cselekedjen, az utasítók családját alkotják. (Hívom őket ráhatóknak is.) Az ide tartozó megnyilatkozások közösek abban, hogy a 'világ a szóhoz' megfelelés igaz rájuk, vagyis a beszélő azt nyilvánítja ki velük, hogy az elvárásával azonos változás történjen a világban. Noha a kontextuális jegyek (ki kinek, miért mondja), valamint az illokúciós erőkből megmutatókozó eltérések alapján az utasítóknak több alcsoportja létezik (ajánlások, tanácsok, felszólítások, figyelmeztetések, parancsok, utasítások stb.), én egységben vizsgálom őket. (Az ő szóhasználatával „a beavatkozás” ígéinek klasszifikációját Krékits József végezte el a témában alapmunkának számító monográfiájában: Krékits 2006.)

Ha a beszélő közvetlenül akarja kényszeríteni a partnerét valaminek az elvégzésére, leggyakrabban felszólító módot használ, ami nem jelenti azt, hogy az imperatívusz lenne az egyetlen rendelkezésre álló eszköz. Az alábbi példák (messze nem a teljesség igényével) azt illusztrálják, hogy a megnyilatkozó a közvetlentől a közvetett stratégiák felé haladva hányféleképpen juttathatja címzettje tudomására azt, hogy tegye szabaddá számára az ajtó előtti teret: 1. *Utat!;* 2. *Odébb állni! / Legyen szíves odébb állni!;* 3. *Álljon odébb!;* 4. *Megkérem, hogy álljon odébb;* 5. *Megkérhetném arra, hogy álljon odébb?;* 6. *Megengedi, hogy bemenjek?;* 7. *Be szeretnék/akarok menni / Bemennék;* 8. *Őn is bemegy?;* 9. *Bemegyek;* 10. *Bocsánat, ez a bejárat?* A 2. megnyilatkozás tartalmaz ugyan felszólító módot, de a *legyen szíves* csak a főaktust, az infinitívussal kifejezett tartalmat enyhítő elem (downgrader), módjelet tehát ráhatás megjelenítésére a 3., a 4., az 5. és a 6. ponthoz tartozó szerkezetek alkalmaznak. Nézzük meg elsőként a 3., *Álljon odébb* stratégia igéjét.

2.1. Egy látszólag felesleges feladat: a felszólító módú alakok azonosítása. Mivel nyelvtanaink mind a hat személyt magukba foglaló ragozási sorokat adnak meg, szükségesnek tartom annak tisztázását, hogy a beszélői szándékokat figyelembe vevő megközelítésben mely személyekhez is köthető a felszólító mód. Az esetek nagy százalékában a beszélő interakcióban bírja rá partnerét valamely cselekedet elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen 2. személyek (*te, ön; ti, önök*)

lehetnek, legfeljebb ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak, többes szám 1. személy. Hozzáteszem, régi nyelvtanaink szó szerint a kezdetektől fogva négy, de inkább öt személyt említenek. Sylvesternél az „Imperatiuo” módhoz például az alábbi alakokat rendeli: *szerezz, szerezzsen, szeressetek, szeressenek* (CorpGramm. 61). Mások az első személyhez a „Caret” ’hiányzik’ megjegyzést írják, így Komáromi Csipkés György (CorpGramm. 378–85), Pereszlényi Pál (CorpGramm. 464–89), Kövesdi Pál (CorpGramm. 565–74). De öt személyre utal Bél Mátyás magyar iskolai nyelvtannak átdolgozott grammatikája (Bél 1781), Földi János 1790-es nyelvtana (Földi 1912), a Debreceni grammatika (DebrGr. 1795) vagy Márton József munkái (Márton 1807, 1810).

Létezik a felszólításnak a címzettet körülírással (vonatkozó alárendeléssel) megszólító egyes és többes szám 3. személyű változata is: *A két pulóveres fiatalember jöjjön ide!; Az, aki nem fizetett, most egyenlítse ki a számláját!; Most jöjjenek, akik nem tudtak!*. Ezekkel az esetekkel külön nem foglalkozom, mert egyfelől jóval ritkábbak az előző típusnál, másfelől a magázó és a 3. személyű alakok egybeesnek.

Hogy teljesebb legyen a formai jellemzőkről rajzolt kép, megállapítjuk, hogy az igekötős igék igekötői túlnyomórészt az ige után állnak (*üljön le, csinálja meg*). Együtt maradásuk az igével nyomatékosítja a beszélő elvárását, de akár fenyegetéssé is változtathatja: *Aztán elgyere hozzánk!; Megedd a spenótot!* Tiltásokban a tagadósónak az igekötő és ige közé helyezésével érhetjük el ugyanezt a hatás: *El ne felejtse!* (lásd 3.4. alrész).

Összegzésképpen elmondhatjuk tehát, hogy a direkt ráhatási szándékkal társítható felszólító módú igék a következő pragmatlingvisztikai vonásokkal bírnak: a) illokúciós lényegüket tekintve ’világ a szóhoz’ megfelelési irányt jelenítenek meg; b) interakciót feltételeznek, így ragozásuk öt alakból áll; c) az igekötős igék igekötői semleges utasító szerepben felválnak az igéjüktől; d) funkciójuk eltérő direktségi fokozatokat mutató alakzatokkal is visszaadható (lásd a fentebb megadott tíz példát); e) a ráhatói aktusra adott tipikus verbális válaszreakciók az igenlés, az elodázás vagy az elutasítás lehetnek, nem verbálisan a teljesítés vagy a nem teljesítés. A továbbiakban ezeknek a kritériumoknak megfelelően a igealakokat tekintem felszólító módúnak, funkciójukat tekintve pedig direktívumoknak, az ezektől eltéréket egyelőre a „-j módjeles formák” elnevezéssel illetem. (Az alomorfokat a jelen leírás számára közömbös voltuk miatt figyelmen kívül hagyom.)

1. táblázat. A felszólító mód -j módjeles alakjai

	Általános	Tárgyas		Általános	Tárgyas
(én)	–	–	(mi)	-junk -jünk	-juk -jük
(te)	-j -jál -jél	-d -jad -jed	(ti)	-jatok -jetek	-játok -jétek
(ön) (az...,aki)	-jön -jen, -jön	-ja -je	(önök) (azok..., akik)	-janak -jenek	-ják -jék

2.2. Hogy-os direktívumok ↔ hogy-os direktívumtartalmú állítások. Ebben az alfejezetben a *hogy-os* mondatok pragmatikai szempontból két eltérő szereppel bíró típusát, a *hogy-os* direktívumokat igyekszem elválasztani a hasonló szintaktikai felépítésű társaiktól, hagyományos szóhasználatlaltal a függő beszédtől. Miképpen az a példáimból kiderült, utasítónak tekintem a 4. (*Megkérném, hogy álljon odébb*) és az 5. (*Megkérhetném arra, hogy álljon odébb?*) megnyilatkozásokat, mivel az a)–e) kritériumok mindegyikének megfelelnek. Az 5. alakzat abban tér el csupán az előzötől, hogy a *-hat* modális operátor enyhíti benne a kérés illokúciós erejét. Mindkettőre igaz viszont az, hogy a beszélő Searle illokúciósaktus-értelmezését követve úgynevezett F(p) szerkezettel él: előbb

az egyes szám 1. személyű performatívummal megnevezi és egyben véghez is viszi az aktuális cselekedetet (az F az illokúciós erő indikátora a képletben), a *hogyo*-os mellékmondat propozicionális tartalma pedig az elvárását fejezi ki (Searle 1975). Ha mesterének, Austinnak a rendszerében értelmeznék a struktúrát, hasonló eredményt kapnánk: az egyszerű felszólítás (*Álljon fel!*) elsődleges vagy implicit performatívum, míg a szándékot is megnevező explicit performatívum. A továbbiakban Searle képletét használom, de pontos oppozíciója miatt Austin elnevezéseivel élek.

Hogyan viszonyulnak egymáshoz a *Megkérem, hogy hagyja el a termet* és *Az őr megkérte, hogy hagyja el a termet* aktusok? Először is nyomatékosítsuk még egyszer, hogy pragmatikai nézőpontból nem alkotnak homogén családot. Kijelentésem megerősítésére keresve sem található nek hitelesebb forrást, mint Austint, aki az első cselekedet kapcsán így szól: „egy apró figyelmeztetés: vegyük észre, hogy bár az ilyen megnyilatkozástípusoknál az igét... egy »hogyo-os« mellékmondat követi, mégsem szabad mindezt »függő beszéd«-nek tartanunk”. Az utóbbit pedig így definiálja: „A függő beszédben vagy *oratio obliqua*ban a »hogyo-os« mellékmondatokban olyasmiről számolok be, amit valaki más vagy saját magam máskor vagy máshol mondtak” (Austin 1990: 83). Gondolatmenete alapján tehát mások parancsainak, kérésének stb. idézése függő beszédnek tekinthető, sőt a múltban vagy jövőben történt saját beszédcselekedeteink interpretálása is. Ezt a funkciót én „direktívumtartalmú állítás”-nak neveztem el.

2.2.1. Utasító explicit performatívumok ↔ direktívumtartalmú állításokra használatos beszédaktusigék. A leírásban eddig követett úton eljutottunk addig a pontig, amikor meg kell határozunk a beszélői ráhatást 1. személyben megtestesítő performatívumok körét, illetve azoknak a beszédaktusigéknek a csoportját, amelyek ráhatásokról tudósítanak.

Típusaik elkülönítését három lépésben végeztem. Először megalkottam az utasítói illokúciós lényeggel kapcsolatba hozható lexikai egységek nagy családját, amelynek tagjait kisebb részben Austintól, Wierzbickától (1987) és a magyar szakirodalomból vettem át, nagyjából szótárakból gyűjtöttem össze. Az egyes alakokat először két elemzési kritérium alá vettem: A) jelentésükben van-e ráható elem; B) köthetők-e ’világ a szóhoz’ propozicionális tartalmú megnyilatkozásegységhez. Nézzük mintaként e két tényező érvényesülését a *figyelmeztet* szó kapcsán. Az A) feltétel szerint jelentése, a ’felhívja vkinek vmire a figyelmét’ nem tipikus ráhatás, amelyet a hozzá kapcsolható kijelentő módú tagmondat is alátámaszt: *Figyelmeztetett, hogy esik az eső.* (Arra, hogy az ige kijelentő móddal is állhat, a továbbiakban ^Δ jellel utalok. Az eléje helyezett *α* betű azt mutatja, hogy a két mód jelentésmegkülönböztető szereppel bír: a felszólító módú formák nem létező, megvalósítandó történésekhez köthetők, a kijelentő módúak viszont igeidejüktől függően megtörtént, folyamatban levő, esetleg a jövőben valószínűsíthetően bekövetkező eseményekhez: *Figyelmeztetett, hogy esik/esni fog.* (A jelenséggel legrészletesebben Molnár Ilona foglalkozik: Molnár 1994–1995.) Az itt nem szereplő β típusú szerkezetekben a két mód használata nem utal a tükrözött valóság eltérésére, a köztük levő különbséget Molnár stilisztikainak mondja: *Nem tűröm, hogy így viselkedsz/viselkedj.* (Helykímélés végett csak indokolt esetben szólok róluk, de a táblázatban utalok rájuk.)

A B) feltételnek megkövetésekkel ugyan, de megfelel, mert az előző példamondat ’szó a világhoz’ viszonya a ’világ a szóhoz’ megfelelőesirányú alakítható: *Figyelmeztet, hogy változtassak a magatartásomon.*

A harmadik, C) kritériummal azt ellenőriztem, végbemegy-e az adott aktus, ha 1. személyben kimondjuk a szót, vagyis használható-e performatív mondatként. A *figyelmeztetek* hangsor kimondásával elsődlegesen nem azt állítom, hogy éppen végzem a figyelmeztetés műveletét, hanem véghez is viszem a figyelmeztetést, következésképpen performatívum. Nem hallgathatom el, hogy több esetben a kontextus ismerete szükséges ahhoz, hogy utasítónak vagy félig, esetleg teljes mértékben a beszélő akaratáról, attitűdjéről beszámoló állításnak tekintsük-e az adott megnyilatkozást. (A problémáról Austin a VII. előadásában beszél: Austin i. m.)

2. táblázat. Az utasító performatívumok

(A performatívumok jellegéből adódóan az igéket egyes szám 1. személyben adom meg.)

Performatívumok	Jellegzetes vonzat	
<i>ajánlom, elrendelem, [‡]előírom, javaslom, [‡]kérvényezem, kérem, kikötöm, [⊞]követelem, [⊞]megkövetelem, [‡]meghagy, [⊞]megkívánom, tanácsolom, parancsolom</i>	(azt)	, (hogy)
<i>biztatom/lak, buzdítom/lak, felkérem/lek, (meg)kérem/lek, felszólítom/lak, ^αfigyelmeztetem/lek, intem/elek, óva intem/intelek, [‡]kötelezem, utasítom/alak</i>	(arra)	
<i>megbízom/lak, [⊞]meghatalmazom/lak</i>	(azzal)	
<i>[⊞]esedezem/[⊞]esengek, [⊞]könyörgöm</i>		

[‡]: inkább írásban fordul elő; ^α: kijelentő móddal is állhat; [⊞]: az igekötő és az ige együtt is maradhat

A C) követelménnyel elhatárolt egyik csoportot az utasítói performatívumok alkotják (2. táblázat), amelyek – miként említettem – reprezentációs, tudósítói funkciót is betölthetnek. A másikat a ráhatásokról szóló, de a ráhatói aktus megtételére nem alkalmas alakok (3. táblázat): Az *igazgató instruálta a dolgozókat, hogy mit csináljanak* – ?*Instruállak, hogy mit csinálj*.

3. táblázat. Direktívumtartalmú állításra használt igék

Igealakok	Jellegzetes vonzat	
[⊞] akar, ^{βΔ} elvár, [⊞] erőltet, követel, igényel [⊞] kierőszakol, [⊞] kíván, [⊞] óhajt, [⊞] siettet [⊞] szorgalmaz	(azt)	, hogy , (hogy)
— [⊞] bátorít, biztat, [⊞] kényszerít, ___ [⊞] készítet, ___ [⊞] ösztönöz/ [⊞] ösztökél, [⊞] noszogat, [⊞] rábír, [⊞] rábeszél, [⊞] rászorít, [⊞] rá/kényszerít, [⊞] rávesz	(arra)	
<i>rádördül, ráförmel, [⊞]rákiált, [⊞]rájleszt, rámordul, rárivall, rászól, [⊞]ráripakodik, [⊞]sürget, [⊞]nyomást gyakorol,</i>		
[⊞] meggyőz	(arról)	
___ <i>instruál</i>	(ügy)	
___ <i>a kikötése</i>	(az)	

[⊞]: az igekötő és az ige együtt is maradhat; az ige előtti ___ : az utalószó tipikus helye; Δ: kijelentő móddal is állhat

Ha összevetjük a 2. és 3. táblázatok tagjait, megegyeznek abban, hogy mind az explicit direktívumi szerkezetbe épülő performatívumok, mind a direktívumtartalmú állításra használt formák (a ^Δ jellel ellátottak kivételével) imperatívuszi, az igekötőt és az igéjét elválasztó szerkezeteket alkotnak. (A [⊞] mel-

lékjel a lehetséges nem direktívumi használatra utal.) Eltérésnek látszik ellenben, hogy az 2. táblázatbeliek nem várják el a *hogy* kötőszó jelenlétét sem a direktívumi, sem az állító funkciójukban: *Ajánlom, (hogy) légy őszinte; Azt ajánlottam neki, (hogy) legyen őszinte.* (A szóban forgó mondatépítő elemek tetszőlegesen megjelenésére a zárójellel emlékeztetek, a zárójel hiánya a meglétiükre utal.) Adataim szerint a 3. táblázat tagjairól ez nem jelenthető ki teljes érvényességgel, túlnyomó többségüknél ugyanis csak az utalószó megléte törölheti a kötőszót: ha nincs utalószó, a *hogy* megkívánthatik: *Rábírt arra, menjek vele – ?Rábírt, menjek vele; Arra készítette, hazudjon a barátjának. – ?Készítette, hazudjon a barátjának.* A nem kizárólagos utasítói szintaktikai jegyek, egyfelől az igekötő elválása, másfelől a *hogy* vagy a főmondati utalószó jelenléte azért emelendő ki, mert a kötőmódú és felszólító módú mondatok formai különbségeivel foglalkozó szinte valamennyi írás (Prileszky 1974, É. Kiss 1998, Tóth 2005; Turi 2009) abban látja fő különbségüket, hogy az előbbieket együtt tartják az igekötőt és az igéjét, míg az utóbbiak nem, a kötőmódú tagmondatok megkövetelik a *hogy* jelenlétét, míg az imperatívusziak nem.

Azt tapasztaljuk, a 3. táblázatban sok a ⁿ jelű szó, szókapcsolat, és ez azt bizonyítja, hogy az igekötő el is válhat és együtt is maradhat az igéjével. A különféle megformálásmódok magyarázata pragmatikai nézőpontból az, hogy ezekkel az igékkel többfajta szándék is megjeleníthető: az igekötő elválasztásakor kényszerítésről tudósítanak (*Szorgalmazom, hogy fejezd be az iskolát; Rájíjlesztetem, hogy hagyja abba a veszélyes játékot*), az igekötő és az igéje együtt tartásakor valamely jövőbeli történéssel, cselekedettel kapcsolatos vágyunkat, akaratumkat fogalmazzuk meg (lásd a 3.1. alrész), vagy a megvalósulásukat befolyásoló magatartásunkról (lásd a 4.1. és a 4.2. alrész) referálunk, de cél kifejezésüként is értelmezhetők (lásd a 7. részt): *Azt akarom* ('az a vágyam'; 'az a célom'; 'támogatom'), *hogy megváltozzon minden.*

A szótári adatok szerint az *elvár* kijelentő módú szerkezetet is létrehozhat: „*elvárjuk tőle, hogy szépen fog szerepelni*” (ÉrtSz. II. 341). A *rákényszerít* és a *rászorít* interpretálhatnak ráhatói szándékot (*Rákényszerítette a gyereket, hogy adja fel álmait*), de a hangsúly a propozicionális tartalomban foglaltak szükségességére is eshet (lásd a 6.3. alrész): *Rákényszerítette, hogy feladja álmait.* Az intranszitiv *rákényszerül* érthető módon csak az utóbbi szerepben fordul elő.

Ami a 2–3. táblázatok igéivel megjelenő személyek számát illeti: a performatívumok (dialógushelyzetről lévén szó) öt személyt szólíthatnak meg, az állítások ellenben minden személyről referálhatnak. A teljes ragozási sor minden állítás sajátja, ezért a továbbiakban ezt a tényt külön nem említem.

2.2.2. Az utasító performatívumokat tagadó állítások. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ha ráhatási szándékunk meg nem valósítását közöljük (*nem kérem, nem figyelmeztetek*), nem beszélhetünk a címzett kényszerítéséről, magyarán nem jönnek létre az igékbe foglalt aktusok. Ez általában így is van, de ahogy megszokhattunk a pragmatikában, elérhetjük velük ennek ellentétét is (*Nem kérem, hogy segíts ≈ 'Segíts magadtól!'*), sőt akár fenyegethetünk is a tagadó formával: *Nem figyelmeztetek még egyszer, hogy hagyd abba.* Az igekötők kétféleképpen viselkedhetnek: az igekötőt elválasztó struktúra őrzi a ráhatói szándékot (*Nem ajánlom/tanácsolom, hogy kezd el a munkát nélkülem*), az igekötőt és az igéjét együtt hagyó megnyilatkozásokat (*Nem ajánlom/tanácsolom, hogy elkezd a munkát nélkülem*) a 6.2. alrész szükségtelenséget kifejező állításaival rokonítom, de fenyegetésként is felfoghatók. Kiemelendő, hogy a kötőszó mindkét szerkezetben, tehát a ráhatói erőt interpretálóban is, jelen van.

3. Az utasítók és a kifejezők (expresszívumok) között. A kifejezőknek (Austinnál viselkedőknek) nevezett csoporthoz tartozó aktusokkal pszichikai és emocionális állapotoknak megfelelő magatartásmódokat alakítunk ki. Lehetnek reagálások mások viselkedésére, hangot adhatunk velük a világhoz való beállítódásunkról: *Köszönöm; Bocsnátot kérek, hogy késtem; Üdvözlöm; Gratulálok a díjadhoz; Minden jót kívánok!*; stb. Searle szerint a 'szavak a világhoz' megfelelés nulla a propozicionális tartalmukban, mert a tartalmi igazságuk magától értetődő. Véleményével csak részben tudok egyetérteni, mivel a beszélői intenciókat nézve igen színes konglomerátumról van szó. Az előbbieken

idézett bocsánatkérés vagy gratuláció propozicionális tartalmáról például elmondható, hogy igazságtartalmuk egyértelmű (másképp nem kérnénk bocsánatot és nem gratulálnánk), a kívánságeről viszont nem. Ahogy a *-j* módjellel álló igék több olyan csoportosulásának tagjaiéről sem, amelyek érzelmi viszonyulásokat, reakciókat jelentenek meg. Ez a tulajdonságuk a kifejezőkhöz közelíti őket, de rögtön hozzáteszem, hogy 'világ a szóhoz' megfelelést tükröznek, így – válfajaiktól függően – erős és kevésbé erős szálak kötik őket a direktívumokhoz is.

3.1. Kívánság, akarat, vágy, óhaj, áldás, átok, káromlás. A most tárgyalt cselekedetek leírásában nem kevesebbet kellene megtennünk, mint választóvonalat kellene húznunk a klasszikus ráhatások és a valóság megváltoztatására irányuló kívánságok, akarat, vágyak között. Bonyolítja a helyzetet, hogy az utóbbi szándékok, ahogy azt Kiefer Ferenc is megjegyzi, a cél megjelölésével is összefüggésbe hozhatók: „a kívánság, óhaj és elrendő cél gyakran összefüggnek” (Kiefer 2005: 71). Első pillantásra ésszerű megoldásnak tűnik abból a hipotézisből kiindulni, hogy amíg a klasszikus direktívumok közegei az interakciók, amelyekben az egyik fél rábírja a partnerét arra, hogy úgy cselekedjen, ahogy akarja, addig a kívánságok, vágyak kifejezésének kontextuális tényezői között nem szerepelnek szükségszerűen létező személyek (legfeljebb természetfölötti lények), és sikerük is a természeti törvények, a „sors” függvénye: *Kezdjél valamit magaddal!* ↔ *Kívánom, hogy légy boldog!*; *Bárcsak felnőtt lennék!*; *Legyek már felnőtt!* (A személyeknek címzett vágyak, óhajok megjelenítése inkább feltételes móddal történik: *Jó lenne, ha segítenél.*) Mindebből következően a beszédpartner reakciója sem tipikusan a teljesítés és nem teljesítés vagy ezek verbális kifejezése, hanem köszönetnyilvánítás, egyetértés stb.: *Sikerüljön minden terved!* → *Köszönöm / Szerintem is jó lenne.* A hiányzó személyi ráhatás tényét támasztja alá az is, hogy ennél a cselekedettípusnál nemigen élhetünk közvetettebb változatokkal, míg a direktívumoknál igen: *Csak arra vágyom, hogy sokáig együtt dolgozhassunk ≈ ?*

Persze a kívánságokat és a kényszerítéseket összekötő legfőbb tulajdonság mellett sem mehetünk el szó nélkül: a kívánság, az akarat stb. a világ megváltoztatására irányuló szándék is, következésképpen a 'világ a szóhoz' megfelelési irány igaz rájuk, és ez direktívumi tulajdonság. Egy töröl fakadásuknak ékes bizonyítékai az 'akaras' 'kívánás', 'óhajítás' kiemelt főbb igéinek, kifejezéseinek ('*akar*', '*igényel*', '*kíván*', '*óhajt*', '*szeretne*', '*vágyik*', '*vágyakozik*', '*az az álma*', '*vágya*) széles, egymást keresztező funkciói. Ha fellapozzuk A magyar nyelv értelmező szótárában a szócikkeiket, a következő jelentésmagyarázatokat találjuk. Az *akar* előfordulhat az *óhajt* szinonimájaként (II. jelentéscsoport: *Legyen úgy, ahogy te óhajtod* [ÉrtSz. I. kötet, 74]), a III. jelentéscsaládjában ellenben 'követel', 'parancsol' 'elrendel' értelemben használható, ami klasszikus ráhatás: „Ha úgy akarta a király, / Hunyadi akkor félreáll” (uo.). A *kíván* a 4. jelentése szerint „Nyomatékosan kér, követel, elvár vmit” (ÉrtSz. IV. 245), az 5.-ben pedig „Szándékozik, akar”. Az *óhajt* ellenben fedheti mind a *kíván*, mind az *akar* jelentéseit (ÉrtSz. V. 356). Ebben a kusza egymásba fonódásban a hallgató nagyrészt a situációk belső és külső körülményeire támaszkodva, valamint az intonációból következteti ki az aktuális szándékot, és bizony megtörténhet, hogy a beszélői intenció és a hallgatói jelentés nem mindig fed egymást: *Azt akarom, hogy mindenki pontosan érkezzon* = 'A megnyilatkozó parancsot adott, hogy mindenki érkezzon pontosan'; 'Szeretné, ha mindenki pontosan érkezne'? Meggyőződésem, hogy szerepeik közé hiábavaló és felesleges is lenne éles határvonalat húzni, a gyakorlatat azt igazolja ugyanis, hogy a kontextuális tényezőknek köszönhetően a beszélői és a hallgatói jelentések között nem jön létre komoly zavart okozó félreértés. (Ha ez másképp volna, nagy valószínűséggel megtörtént volna a tisztább funkcionális-formai elkülönítésük.)

A szándékok taglalt többszólamúsága megmutatkozik a kifejezésüket szolgáló lexikai egységek Janus-arcú szintaktikai viselkedésében is: az implicit alak direktívumi tulajdonságokat hordoz (*Tavaszdodjon már ki!*), a szándékokat megnevezők meg is változtathatják, de változatlanul is tarthatják az igekötő és az ige helyét: *Azt kívánom/szeretném/óhajtom/akarom, hogy tavaszdodjon ki / kítavaszdodjon;* *Csak az a vágyam / csak arra vágyom / vágyakozom, hogy tavaszdodjon ki / kítavaszdodjon.* Az

imperatívuszi konstrukcióban a ráhatói szándék kerül előtérbe, az attól eltérően a propozicionális tartalomba foglaltakra mint emocionálisan megjelölt, elérendő célra esik a hangsúly.

Az óhajtás, akarás igéinél, kifejezéseinél tudatosan óvakodtam attól, hogy megnevezzem közülük a performatívumokat. A *kívánom* minden bizonnyal az, az *akarom* a kontextustól függően lehet az is (az anyakönyvvezető előtt kimondott *Akarom* megfelelő körülmények között a házasságkötés aktusával egyenlő), máskor csak érzésünk leírását szolgálja, vagyis félig expresszívum, félig állítás (Austin i. m. 93). A többi 1. személyben elhangzó megnyilatkozás (*szeretném, vágyom, óhajtom* stb.) ugyancsak inkább az érzéseinkről való tudósítás, tehát az „állítások a beszélő akaratáról, vágyáról” cselekedettípusba sorolandók. A ’kívánás’, ’akarás’ leírására alkalmas alakok köre természetesen tovább bővíthető, így ide rendelhetjük a (cél is kifejező) *igénye van, nincs igénye, igényel, jogot formál, áhít, áhítózik, szomjazik, ácsingózik* stb. alakokat (lásd a 7. részt).

A *hogy* jelenléte szintén tüzetesebb vizsgálatokra vár ebben az aktusfajtaiban. Az igekötőt el nem választó mondatfajtákról azt már elmondtuk, hogy a kötőszó jelen van a két tagmondat között: *Kívánom, hogy megoldódjon ez a helyzet*. De mintha a direktívumi szórendűekben sem lenne tetszőleges a használata. (Kivételt talán a *kíván*-nal alkotott változataik képeznek.) Az utalószavas főmondat után elhagyható (*Azt akarom, menj el*), az azt nélkülöző mögött azonban itt is megjelenik: *?Szeretném, tavaszodjon ki*. (Hasonló következtetésre jutottunk a 3. táblázat igéinek használati jegyeit elemezve.)

A direktívumok és az expresszívumok közé helyezhetők az áldások, átkok, rontások, káromlások azon része is, amelyekben vannak imperatívuszi formák: *Isten áldjon!*; *Vigyen el az ördög!* Megjegyzendő rólok, hogy léteznek ugyan a szóban forgó szándékokat megnevező igék (*megáld, megátkoz, megront*), de F(p) szerkezetben ritkán cselekszünk velük (*?Megátkozlak, hogy sose légy boldog*), ebből adódóan vagy a megfelelő performatívummal visszük végbe az aktusokat (*Megáldalak; Megátkozlak*), vagy implicit módon, imperatívusszal: *Egy fogad legyen, az is fájjon!*

A kívánságok fentiekben tárgyalt típusai implicit előfordulásukban öt alakot foglalnak le a paradigmából (az 1. személy hiányzik), F(p) szerkezetben úgyszintén.

3.2. Tanácskérés, a beszélő jövőbeli cselekedeteivel kapcsolatos bizonytalanságának, bizonyosságának a kifejezése. Az információ megszerzését célzó kérdések, ahogy már arról szoltam, a szakirodalom szerint a direktívumok közé sorolhatók, mivel arra készítetik a címzettet, hogy válaszoljon. *Az Elmenjek?; Menjek el?; Elhallgassak?; Hallgassak el?* és a hasonló kérdéseket azonosíthatjuk tehát direktívumként is, de éppígy tekinthetők a beszélő emocionális reakciójának valamely helyzetre vagy bizonytalansága, tanácsatlansága verbális kifejeződésének. Ebben az esetben viszont az expresszívumok között van a helyük. Megítélésükben nem törekednék az illokúciós erők szigorú elhatárolására. Ennek az álláspontnak a jogosságát könnyű belátnunk. Ha ugyanis explicitte akarjuk tenni ezeket a valójában elliptikus szerkezeteket, a lehetőségek gazdag tárházából válogathatunk: kiegészíthetjük őket ráható performatívummal (*Kérlek, mondd meg, mit tegyek*), de implicit módon is felszólíthatjuk a partnerünket: *Adj tanácsot / mondd meg, mit csináljak*. Ilyenkor a tanácskérések a direktívumi megnyilatkozások propozicionális tartalmát alkotják. Kevésbé közvetlen stratégiát választva, kérdésekkel szintén megszerezhetjük a kívánt választ: *Mit mondasz/javasolsz/tanácsolsz/gondolsz, elmenjek/menjek el?* Sőt a bizonytalanságunk, kétkedésünk tükrözésére is helyezhetjük a hangsúlyt: *Nem tudom, megtegyem-e/tegyem-e meg; Azon tanakodom/gondolkozom/morfondírozom, elmenjek-e/menjek-e el; Nem tudok határozni/dönteni, megmondjam-e/mondjam-e meg az igazat*. Az utóbbi, hagyományos értelemben vett függő beszéd körébe tartozó megnyilatkozásokat én a kissé hosszú „állítások a beszélő vagy mások jövőbeli cselekedeteivel kapcsolatos bizonytalanságokról, tanácsatlanságokról” elnevezéssel illetem.

Formai tekintetben az alpont aktusai mindkét vizsgált szintaktikai feltételt tekintve kettős sajátosságokat mutatnak. Implicit formájukban az igekötő együtt is maradhat, de el is válhat az igéjétől, az explicit szerkezetekben hasonlóképpen, és a *hogy* sem jelenik meg kötelezően a tagmondatok között. A direktívumi szórendűben (*Várjalak meg?*) a beszélő – mintegy interakciós situá-

cióba helyezve magát – a partnere válaszában megjelenő illokúciós erőt előlegezi meg: *Várjalak meg?* ← *Várv meg / ne várv meg!* A *Megvárjalak?*-féle kérdésekben, valamint az állítói változataikban (*Nem tudom, megvárjalak-e*) az inverzió elmaradása a ráható szándék eltűnésére utal. A helyébe lépő illokúciós erő rokonítható a szükségességgel ('Meg kell hogy várjalak?', lásd a **6.3.** alrész), a cél kifejezésével ('Akarod, hogy megvárjalak?', lásd a **7.** részt). Ezek a kérdések csak első személyekben használatosak.

A jövőbeli cselekedetekkel kapcsolatos bizonytalanságokról, tanácsalanságról szóló állítások sajátos típusai hozhatók létre a kijelentő móddal is használatos ^aΔ*dönt*, ^aΔ*határoz*, ^aΔ*intézkedik*, ^aΔ*tud* igékkel. Egyfelől bejelenthetik a propozicionális tartalomra foglalt dilemmákról való döntések, elhatározások tényét: *Döntött arról, elmenjen-e*. Ilyenkor a -j módjel megőrződik, az igeikötő és az igeje együtt maradnak, a kötőszó használata viszont (a tárgyat kivéve) az utalószó jelenlétének a függvénye: ha az utóbbi hiányzik, valószínűsíthető a *hogy* használata (*Döntött, hogy elmenjen-e*), ha jelen van, elmaradhat: *Döntött arról, elmenjen-e*. (Ezt az összefüggést már a 3. táblázat ígéiről, a **3.1.** alrészbeli kívánságokról is megállapítottuk.) A tárgyi vonzatú *tud* esetében mindkét elem tetszőlegesen lehet jelen. A másik típust alkotó kijelentő módú megnyilatkozások a döntés eredményét tolmácsolják azzal a formai különbséggel, hogy a kötőszó mindig része a struktúrának: *Döntött, hogy elmegy; ?Döntött arról, elmegy*.

3.3. Engedélykérések. Engedélykéréshez akkor folyamodunk, ha a megvalósítandó cselekedet megtörténte fontos vagy kedvező számunkra, és függő viszonyban vagyunk a címzettel. Ez jelentheti azt, hogy nagy a köztünk lévő vertikális társadalmi távolság (szülő-gyermek, feljebbvaló-beosztott viszony), ritkábban a horizontális távolság (ismeretlen a címzettünk), de a kérés nagyobb súlya is növeli az előfordulását (Szili 2004: 117–9). Számos megvalósítási lehetősége közül most csak a -j módjeles formákat idézem: 1. *Hadd menjek el!*; 2. *Engedélyt kérek arra, hogy elmenjek!*; 3. *Engedje meg, hogy elmenjek!*; 4. *Megengedi/megengedné, hogy elmenjek?*; 5. *Van/lenne mód/lehetőség arra, hogy elmenjek?* (Az utóbbi aktust a **6.3.** alrész tárgyalja.) Mivel mindegyik arra készíti a megszólított felet, hogy engedélyezze a propozicionális tartalommal foglaltakat, a megfelelés iránya 'világ a szóhoz', és ez direktívumi tulajdonság. Az utasítók más jellemzőit is magukon viselik: interakcióban hangzanak el, így paradigmájuk nem teljes: a *hadd* + imperatívuszi szerkezettel önmagunk, ritkábban a csoportunk számára kérünk engedélyt, a performatívumi mondatokkal leginkább önmagunknak, ritkábban 3. személyeknek (*Megengedi, hogy leüljön a hölgy / leüljenek a hölgyek?*), tehát négy formát kölcsönöz a paradigmától. Az utasítók jegyeinek tartott d) kritériumnak megfelelően az illokúciós erő eltérő direktívumi fokozatokban jeleníthető meg (lásd a fenti példákat). Válaszreakcióik szintén rímelnak a klasszikus ráhatásokéival: a hallgató fő reakciói (a cselekedet mellett) az igenlés, az elodázás vagy az elutasítás, jelen esetben a tiltás lehet. Nem igazodnak azonban az igeikötő viselkedésére vonatkozó c) elváráshoz. Az implicit *hadd* + módjeles szerkezet követi a direktívumok szórendjét, a két igei morféma visszarendeződését tapasztaljunk ellenben a 2–4. megnyilatkozásokban. A 2.-ban performatívumi F(p) struktúrákkal van dolgunk, a 3.-ban és a 4.-ben ugyancsak ott van a *megenged* ige, az előbbiben direkt ráható, az utóbbiban közvettebb formában. Mivel az engedélykérésekről szóló tudósításokban is együtt marad az igeikötő és az igeje (*Engedélyt kért arra, hogy elmehessen*), azt valószínűsíthetjük, hogy az igeikötő és az ige inverziójának elmaradása, valamint az illokúciós erő indikátorainak jelenléte között szoros összefüggés van. A nem direktívumi szintaktikai sajátosságokat erősíti a *hogy* kötőszó kötelező használata. A megváltozott mondatépítési szabályokkal együtt járó illokúciós-erő-módosulással a következők alfejezetben foglalkozom.

3.4. Engedélyezés és tiltás – állítások engedélyzésekről és tiltásokról. A szakirodalom a direktívumok nagy családjába helyezi a tárgyalat két cselekedetet, hangsúlyozva egymást kiegészítő, feltételező jelentésüket: „ami nem tilos, az meg van engedve, és fordítva, ami nincs megengedve, az tiltva van” (Weinberger 1977: 203, idézi Krékits i. m. 179). Az engedélyzéseket illetően tegyük még azt hozzá, hogy általában a címzett számára kedvező cselekvésekre terjednek ki. Ha nem így van, más (például ironikus) jelentést hordozhatnak: *Megengedem, hogy egész nap dolgozz.*

Az engedélyezést véghez vihetjük implicit módon, egyszerű imperatívusszal (*Menj el nyugodtan!*), illetve ha az engedély nem a hallgatónak szól, a *hadd* és a felszólító mód alkotta alakzattal: *Hadd nézze meg a filmet!* Performatívumi mondatokat a *megengedem*, *engedélyezem*, *megadom* az engedélyt, ^α*feljogosítom*, ^α*felhatalmazom* igékkel, igei alapú kifejezéssel, valamint a ^β*lehet róla szó*, *tessék*, *parancsoljon* alakokkal hozhatunk létre, az aktus reprezentációjára pedig (az előbbieket nem jelen idejű, nem egyes szám 1. személyű formáin kívül) a ^α*hagy*, ^β*ráhagy*, ^β*tűr* (5., 'hagy', 'enged' jelentésében) alkalmasak. (A ^α jelű formák ráhatásként is funkcionálnak.) Félig performatívumnak, félig állításnak gondolom a tiltás performatívumainak tagadásával történő engedélyezést: *nem tiltom / tilthatom meg*. (Ez fordítva is igaz, az engedélyezés tagadásával tilthatunk.) A performatívumokkal véghez vitt F(p) struktúrájú megnyilatkozásokban (*Megengedem*, **hogy elmenj**), illetve az engedélyezésekről szóló állításokban (*Megengedte*, **hogy megnézzem a filmet**) ismét nem direktívumi szintaktikai jegyekkel (igekötő és az ige változatlan sorrendje, *hogy* kötelező megjelenése) találkozunk. A *hadd* teljes változata, a *hagyom/hagyjad/hagyja* stb. és a *ráhagy* kétfajta mondatépítést engedélyeznek: *Hagyom*, **hogy menjen el**; *Hagyom*, **hogy elmenjen**. Az első megnyilatkozás ráhatásként értelmezhető, ezt az ige 12. jelentése is alátámasztja: „(ritk, irod). Parancsol, elrendel, meghagy vmit” (ÉrtSz. III. 25). Az igekötőt nem elválasztóban a most taglalt 'tűr', 'enged' tartalom dominál (uo. 5. jelentés). Az engedélyezés explicit előfordulásában négy módjeles formát oszt meg a következő személyek között: *te*; *ön*, *ő*; *ti*; *önök*, *ők*, az implicit *hadd* struktúra viszont csak 3. személyekre vonatkozik: *Hadd menjen/jenek el*.

A tiltás explicit performatívumai a *megtiltom*, *eltiltom/eltiltalak*, illetve a *szó sem lehet róla*. Félig cselekvők, félig állítók a *nem engedem / engedhetem meg*, ^Δ*nem tűröm*, *nem hagyom*, ^β*nem fordulhat elő*, *megengedhetetlen*, *isten mentsen* alakok.

Az implicit, valamint az explicit, vagyis F(p) struktúrával megvalósított cselekedetek és az igekötős igék viselkedése közötti összefüggést a tiltások (az engedélyezésekkel együtt) tovább erősítik. Ha implicit formában, imperatívusszal adunk hangot a szándékunknak, túlnyomórészt elvlik az igekötő: *Ne tedd meg!* Ettől eltérő elhelyezkedésük sajátos pragmatikai jelentéseket eredményez: amikor a tagadószó az igekötő és az ige közé kerül, fenyegetünk (*Meg ne tedd!*), ugyanezt a funkciót töltheti be a *nehogy* is (*Nehogy megtedd!*), de emellett féltő, aggódó intést, erős tiltást is megjeleníthet: *Nehogy megfázz!* A performatív igével vagy az azzal egyenértékű szerkezettel végrehajtott tiltásokban ezzel szemben az igekötő és az ige együtt marad: *Szó sem lehet arról, hogy megtedd*. A tiltásokról szóló állítások, mivel magukba foglalják az illokúciós erőt megnevező igét vagy kifejezést, szintén ezt a struktúrát követik: *Megtiltotta, hogy elmenjek*. A *hogy* mindkét esetben kötelezően kapcsolja a propozicionális tartalmakat. A tiltás az engedélyezéshez hasonlóan négy alakot (*te*; *ön*, *ő*; *ti*; *önök*, *ők*) kíván a paradigmából, de explicit és implicit előfordulásában egyaránt.

Az előbbi cselekvéstípusok kapcsán nem kerülhetjük meg a kérdést: vajon a nem direktívumi szintaktikai építkezésmód maga után vonja-e a ráhatói szándék gyengülését, esetleges eltűnését. A válasz kulcsát mindenképpen a szóban forgó performatívumok jelentésében kell keresnünk. Mert mi is történik valójában, amikor az imperatívuszi engedélyezések, tiltások helyett (*tedd meg*, *ne tedd meg*) a beszélő ezt a cselekvési módot választja? Az igék jelentéséből következően azt jelzi, egyértelműsíti, hogy a partnerének erőteljesebb vagy gyengédebb kényszerítését hatalmánál, döntési jogánál fogva, esetleg jó- vagy rosszindulatától, szigorától, egyéb emocionális indíttatásból kiindulva viszi végbe: *Megengedem, hogy elmenj moziba* ≈ 'Én a beszélő, a helyzetemnél fogva / jókedvemben / az irántad való jóindulatomból stb. engedélyt adok a propozicionális tartalomba foglalt cselekvésre, tehát tedd meg'. Nem nehéz belátnunk, hogy az iménti szemantikai összetevők nem azonosíthatók a direktívumokéival ('követelem, kérem stb., hogy tedd meg'), mivel inkább a megnyilatkozó ráhatói magatartásának emocionális és a két fél viszonyára utaló elemeit hangsúlyozzák. Ezek a sajátosságok a leírásom következő illokúciós osztályához, az expresszívumokhoz is kötik őket.

SZAKIRODALOM

- Allan, K. 1998. Speech act classification and definition. In: Mey, J. L. (ed.): *The concise encyclopedia of pragmatics*. Amsterdam, Elsevier Science Ltd., 922–7.
- Austin, John. L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Angolul: How to do things with words. Oxford, Clarendon.
- Bach, K. – R. M. Harnish 1979. *Linguistic communication and speech acts*. Cambridge, MA., MIT Press.
- Ballmer, Thomas T. – Waltraud Brennenstuhl 1981. *Speech Act Classification: A study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs*. Berlin, Springer Verlag.
- Bél Mátyás 1781. *Magyar grammatika vagy is a haza nyelvnek gyüikeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Buda.
- CorpGramm. *Corpvs Grammaticorum Lingvae Hyngricae. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiadta Toldy Ferenc, Pest, 1866.
- Clark, Herbert H. 1996. *Using Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DebrGr. 1795. *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*. Béts.
- Dirven René – Verspoor, Marjolijn 2004. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam, John Benjamins.
- Földi János 1912. *Földi János Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Fraser, Bruce 1974. An Analysis of vernacular performative verbs. In: R. W. Shuy – C.-J. Bailey, *Towards Tomorrow's Linguistics*. Washington, Georgetown University Press, 139–58.
- Groenendijk, Jeroen – Stokhof, Martin 1997. Questions. In: Lappin, S. (ed.): *The Handbook of contemporary semantic theory*. Oxford, Blackwell, 361–83.
- Harnish, Robert M. 1994. Mood, meaning and speech acts. In: Tsohatzidis, S. (ed.): *Foundations of speech act theory: philosophical and linguistic perspectives*. London, Routledge, 407–59.
- Katz, Jerrold J. 1977. *Propositional Structure and Illocutionary Force*. New York, Crowell.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc– Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris.
- Krékits István 2006. *Felszólító performatív beszédaktusok. A „beavatkozás” igéi*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lampert, Andrew – Dale, Robert – Paris, Cecile 2006. <http://www.ics.mq.edu.au/~rdale/publications/papers/2006/SpeechActsVRM-ALTW2006-Lampert.pdf>.
- Lenz, Friedrich 1997. *Diskursdeixis in Englischen. Sprachtheoretische Überlegungen und lexikogrammatistische Analysen*. Tübingen, Niemeyer.
- Lyons, John 1995. *Linguistic semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Márton József 1807. *Kurzgefasste ungarische Grammatik*. Bécs.
- Márton József 1810. *Versuch einer ausführlichen praktischen ungarischen Sprachlehre für Deutsche*. Bécs.
- McCawley, James D. 1977. Remarks on the lexicography of performative verbs. In: Rogers, et al. (eds): *Proceedings of the Texas Conference on Performatives Presuppositions and Implicatures*. Arlington VA: Center of Applied Linguistics, 13–26.
- Molnár Ilona 1994–1995. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. *NyK*. 5–43.
- Prileszky Csilla 1974. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NyudÉrt*. 83. 473–5.
- Recanati, F. 1987. *Meaning and force*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sadock, Jerrold M. 1994. Toward a Grammatically Realistic Typology of Speech Acts. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives*. London, Routledge.
- Searle, John 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.): *Language, mind and knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science 7. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Searle, John 1979. *Expression and Meaning*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, John 1989. How performatives work. *Linguistics and Philosophy* 12: 535–58.
- Sweetser, Eve 2001. Blended spaces and performativity. *Cognitive Linguistics* 11: 305–34.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. *LingDok4*. Szeged, SZTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 175–90.

- Turi Gergő 2009. *Kötőmód a mai magyar nyelvben*. Argumentum 5. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
Vendler, Z. 1972. *Res Cogitans*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
Verschueren, Jef 1980. *On Speech Act Verbs*. Amsterdam, John Benjamin.
Wierzbicka, Anna 1987. *English speech act verbs: a semantic dictionary*. Sydney, Academic Press.

Szili Katalin
egyetemi docens
ELTE BTK
Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

Szili, Katalin

The imperative seen from a pragmatic angle (part one)

This paper uses a large sample of linguistic material to establish the range of speech acts that can be performed in Hungarian by using verb forms involving the mood marker *-j*, and to explore formal and usage-based characteristics related to their functions. Furthermore, the author intends to contribute to resolving a problem often raised with respect to the syntax of the imperative: whether there is a subjunctive mood in Hungarian, and what its scope is if any. In order to reach those goals, the author clarifies a number of issues pertaining to speech act theory, including the relationship between speech act verbs and performatives and presents specific methods of analysing the individual speech acts. The types of acts she defines as being expressed by the mood marker *-j*, that is, directive acts, acts midway between directive and expressive ones, impressive-expressive acts, and assertive acts, show that the author relies on Searle's classification but rejects its strict principles of separation of illocutionary classes, claiming instead that there are also transitional classes unifying features of two or more basic types. By using a pragmatic approach and employing a tripartite set of criteria for telling imperatives and subjunctives apart, the author claims that, in addition to syntactic structures analysed as involving the subjunctive, there are also two-faced structures uniting features of directives (traditionally seen as involving verbs in the imperative) and conjunctives.

Keywords: speech acts, performatives, imperative, subjunctive